

АНТИФАШИСТКИ И ОКСИДЕНТАЛИСТКИ МОТИВИ
В МЕМОАРИ НА БЪЛГАРСКИ ИНТЕРБРИГАДИСТИ
ОТ 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК:
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПРОЧИТИ

Димо Георгиев

ANTI-FASCIST AND OCCIDENTALIST MOTIFS
IN THE MEMOIRS OF BULGARIAN VOLUNTEERS
IN THE INTERNATIONAL BRIGADES FROM THE 1960s:
INTERDISCIPLINARY READINGS

Dimo Georgiev¹, Shumen University, Bulgaria

<https://doi.org/10.46687/CKTN7421>

Abstract: *The paper interprets the narrative motifs for Occidentalism and anti-fascism in the memoirs published in the 1960s of the Bulgarian volunteers in the International Brigades formed during the Spanish Civil War (1936 – 1939). The memoirs of the brigaders are used as a tool in the ideological arsenal of the Bulgarian Communist Party and confirm their important role in the communist power hierarchy and active participation in the mass anti-fascist organisations in the People’s Republic of Bulgaria. The party-state leader Todor Zhivkov attracts the brigaders among the privileged ‘anti-fascist fighters’. The memoirs noted how important the topic (and the ideological legacy) of the Spanish Civil War was for the Party. The paper uses archival materials and periodicals to emphasize the need for a new reading of the historical issues that memoirs raise. Emphasis is placed on interdisciplinary links between history, literary theory, socio-cultural anthropology and folklore studies.*

Key words: *Bulgarian brigaders, communism, political memoirs, Occidentalism, antifascist propaganda*

(...) всеки комунистически опит винаги започва в невинността.
Ален Безансон, Нещастieto на века

Въведение в проблематиката

Разработката е насочена към осмислянето на мотиви на комунистическа антифашистка идеология и оксиденталистка (антизападна) политическа пропаганда в политико-културалния контекст и литературно съдържание на официално тиражирани през 60-те год. на ХХ в. мемоари

¹ Dimo Georgiev is a PhD student at Shumen University. He is working on his thesis about the anti-Western political propaganda in the People’s Republic of Bulgaria (1956 – 1975). His academic interests include modern and contemporary European cultural history and historical anthropology. He is also currently writing a paper about the specific ‘homecoming’ after war motif in the memoirs of the Bulgarian brigades for a project of the Warwick University. Email: dimo_georgiew@abv.bg

Copyright © 2023 Dimo Georgiev

This open access article is published and distributed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

на български интербригадисти. Интербригадистите – ветерани от коминтерновската намеса в Испанската гражданска война (1936 – 1939) – участват в изграждането на организационни структури на Българската комунистическа партия (БКП) с антифашистка насоченост и успяват да „произведат“, в смисъла на масовата партийна пропаганда, литературно редактирани и обработени мемоари, които задействат оксиденталистки мотиви. Текстовете са поставени в среда на институционализирана българска култура, биват съобразени с кодовете на литературния соцреализъм, служат в политически план за целите на „живковизма“. Практиката на партийно-държавния лидер Тодор Живков да интегрира интербригадистите в редовете на борците срещу фашизма и капитализма, е най-активното политическо използване на тяхната символна стойност за епохата на Народна република България (НРБ).

Историята на интербригадистите – от Испанската гражданска война през партизанското битие във Втората световна война до „всенародното въстание“ от 9 септември 1944 г. и отвъд – присъства в репертоара на българската социалистическа историография с партийно съобразен конюнктурен прочит, а днес се появява спорадично разказвана (често с носталгичен патос) в текстове от леви по идентификация, идеи и публично присъствие историци, журналисти, писатели. Налични са и опити за агресивен десен ревизионизъм. Разделителните линии водят до дебати в борбата за публично внимание, но в едно дистанцирано посткомунистическо общество, показващо отегчение, неразбиране, травматична несигурност, проблематично осмисляне – и конструиране на колективна памет – за близкото минало. Мемоарите на интербригадистите са декласирани и остават забравен елемент от дълбините на социалистическата култура, но точно тяхната идеологическа натовареност провокира нов прочит.

„Ансамбъл от текстове“: интердисциплинарни прочити

Мемоарите като съдържание и политическо измерение дават интересни изследователски възможности за работа върху – *par excellence* интердисциплинарната – културална история на зависимостта на литературата и публицистиката от комунистическата (оксиденталистка = антифашистка) идеология и пропаганда в НРБ. Нишките от партийни канони, идеологеми, заготовки от формален исторически материализъм в текстовете се разплитат с търпението на изследователската работа, защото „нито един документ не означава нищо, докато историкът не започне да работи по него и не го разчете“ (Сагг, 2002, р. 16). Историкът, решен да проследи идеите на антропологите – с всички съпътстващи предизвикателства – стига до идеята, че водещото понятие е „култура“, или до думите на антрополога Клифърд Гиърц²:

2 К. Гиърц си струва да бъде представен с апробирането в антропологичното мислене на една „символна антропология“ и разгръщането на семиотични идеи за културата. Въвеждайки как социалистическият реализъм конструира „реалността“, т.е. мислейки „реализма“ в „социалистическия реализъм“, литературният критик Евгений Добренко използва точно цитат от текст на К. Гиърц за държавните ритуали на о. Бали, схванати като „театър“ – доказателство за устойчивата интердисциплинарна връзка между литературна история, теория и културна антропология (Dobrenko, 2013, pp. 39 -40).

Културата на един народ е ансамбъл от текстове, самите те ансамбли, които антропологът се мъчи да прочете, надничайки над раменете на онези, на които те по право принадлежат. В подобно начинание има огромни трудности, методологически капани, способни да предизвикат фройдов трус, както и някои етически дилеми. (...) Но каквото и да е нивото на анализа, колкото и сложен да е той, ръководният принцип е един: всяко общество, както всеки живот, съдържа в себе си своето тълкуване. Трябва само да се научим как да стигнем до него (Geertz, 2000, p. 176).

Интербригадистката мемоарна литература се нуждае от нова интерпретация в дискурса на историография от свободни идеи и интердисциплинарна логика чрез апробиране на „допирни точки“ с антропологиите (Lazova, 2001, p. 108), фолклористиката, литературната теория – една „паяжина“ от смисли около разбирането за другост, ритуал, символ.

Акцентирам върху няколко оперативни точки чрез подходи на културалната история, схваната като една, по думите на историка Питър Бърк, „ангажираност със символното и неговата интерпретация“ (Burk, 2008, p. 3). (1) Ролята на българските интербригадисти в Испанската гражданска война – исторически контекст. Тежест и участие в мрежата от партийно контролирани комунистически структури (масови организации) след 9 септември 1944 г. Пропагандно значение и пропаганден обхват в теорията и практиката на „живковизма“ от 60-те год. на XX в. (2) Аспекти на антифашистката реторика в мемоарните текстове – разгръщане на политическа митология, героизиране, приключенски патос, опоектизиране, аудитория – по кодовете на литературния соцреализъм. Пропагандно-литературното „изобретяване на фашисткия Враг“. Партийни идеологеми в мемоарните разкази, отлики между (философското, литературното) автобиографично и (политическото) мемоарно писане. (3) Наличие на оксиденталистки пропагандни мотиви. Присъствие на пропагандната норма „Запад = фашизъм“.

Намирам, че следващите разсъждения са убедителни аргументи за наличието в българските интербригадистки мемоарни текстове на антифашистки и оксиденталистки пропагандни мотиви срещу десния авторитарен режим в Испания, които мотиви имат вътрешнополитически смисъл/употреба, но и външнополитическо измерение.

Българските интербригадисти и „антифашистката борба“

Испанската гражданска война резонира дълбоко в политическата и културална история на европейския XX в., представяйки поле на сериозен идеологически сблъсък между фашизъм и комунизъм. Локалните причини и микроконфликти – интензивната „пропагандна и културна война“ (Paune, 2012, pp. 160 – 168), проблематичното наследство на авторитарния режим на ген. Мигел Примо де Ривера от 20-те год. на XX в., колониалните (в Северно Мароко), регионалните и етническите противопоставяния, яростното вътрешно политическо делене на левите и републикански групи, борбата

за централизиране сред десните и националистите, въпросът за ролята на католицизма и агресивните прояви на секуларизъм – проследими в самата динамика и „лабиринтите“ на испанската модерна история, нямат толкова голямо значение за външните наблюдатели, колкото превръщането на войната в стандартен общоевропейски пример за принципни идеологически, класови и интелектуални противопоставяния между силите на левията и десницата. Левите политически среди и симпатизанти се активизират особено силно, а Испания става актуална тема в литературата и журналистиката, изпълнена с романтика и героизъм. Хиляди европейци и американци са увлечени да помогнат на Испанската република в борбата срещу „фашистките сили“ с включване в интернационални бригади, организирани по линия на Коминтерна – световната организация на комунистическите партии с център Москва и генерален секретар, поставен от Сталин, Георги Димитров. Историкът Тони Джъд сполучливо обобщава (в разговор с историка Тимъти Снайджър):

Да отидеш в Испания, за да се сражаваш за републиката, е неустойчиво привлекателно. То значи да докажеш, че си антифашист в общество, изправено пред съвсем ясни, прости избори, в обстановка, която ти е по сърце. Срещат се и доброволци в подкрепа на десницата, включително и някои румънци, но повечето са на страната на левите – парииите в схватка със силите на реакцията. Но има и още нещо – да не забравяме, че от Първата световна война вече ни дели едно поколение: най-после можеш сам да поемеш юздите, да се застъпиш за все по-заstraшената демокрация, за републиката, прогреса, ценностите на Просвещението и т.н. Такъв избор импонира на интелекта – там е романтиката, за която си струва да умреш (Judt, Snyder, 2018, p. 225).

Българското общество в контекста на 30-те год. на XX в. е дълбоко политически разделено и идеологизирано, с трудно наследство след Първата световна война (1914 – 1918) на насилие и граждански конфликти³. Подобна среда на крайности е подходяща за комунистическа антифашистка агитация и рекрутиране на доброволци. Българските интербригадисти следват логиката, че защитата на Испанската република е ясен избор срещу фашизма и реакцията⁴. Виждат се дълбоките поколенчески разломи – силната идеологизация и политическа поляризация на младите хора,

3 Загубата в Първата световна война определя и предпазливите български външнополитически ходове, които трябва да се справят с регионална изолация и недоверието на сили като Великобритания и Франция при (и след) планирането и налагането на следвоенния политически/дипломатически ред в Европа. „(...) през 1919 г. в Западна Европа на българите вече се гледа не като на жертви, с карикатурна острота пише историчката Маргарет Макмилан, а по-скоро като на неблагоприятни разбойници (...) Британците и французите може би са щели да нарушат собствените си правила (...), ако са имали усещането, че България го заслужава. Но това не е така“ (MacMillan, 2008, pp. 174, 177).

4 Българските комунисти усещат, а тези, живеещи в СССР, и съпреживяват вълнението, което войната предизвиква в съветското общество. Испанската гражданска война бележи всекидневието в СССР до степен, че става водещото международно събитие от 30-те год. на XX в. и остава в спомените на младото поколение; въвличането на СССР води до реакции, вариращи от ентузиазъм до ропот (Fitzpatrick, 1999, pp. 69, 171).

бунт срещу авторитетите и търсене на приключенски героизъм, но както подчертава военният историк Антъни Бийвър:

Има вероятно много доброволци, които отиват в Испания отчасти в търсене на силни преживявания, но не можем да се съмняваме в самоотвержените мотиви на интербригадистите. Те виждат във фашизма международна заплаха, а Бригадите, изглежда, предлагат най-добрия начин за борба с него. Испания се възприема като бойно поле, на което ще се реши бъдещето. Това убеждение ще бъде поддържано дълго и впоследствие: дори до днес някои твърдят, че победа на републиканците е щяла да предотврати Втората световна война (Beevor, 2020, p. 203).

Официалните български власти заемат позиция на ненамеса, следвайки дипломатическите инициативи на Великобритания и Франция⁵, и забраняват участието на доброволци, което допълнително мотивира комунистите да организират агитационна кампания – акцентираща върху антифашистката реторика на Коминтерна, в подкрепа на републиканската кауза и ролята на Съветския съюз (СССР) – да набират средства и изпращат интербригадисти. Вътрешните канали за рекрутиране и изпращане бързо са разбити от официалните български власти, но усилията дават резултат и няколкостотин души достигат Франция, която е използвана като база за преминаване в републиканските испански територии. Пътят е по сухопътен (през Централна Европа) или по морски маршрут (Средиземно море), а след пристигането във Франция се осъществява прехвърляне отново по суша (през френско-испанската граница в Пиренеите) или по море (от Марсилия до испански пристанища, най-често до Барселона). В самата Испания доброволците се прехвърлят, обучават, въоръжават и преразпределят в/около град Албасете (в югоизточната част на страната), където е разположена базата на Интернационалните бригади.

Значителна част от българските интербригадисти всъщност са политемигранти в СССР – сто от четиристотин и шестдесет души (Sirkov, 1967, pp. 98-99). Данните кореспондират със съветската намеса във войната под формата на доставки за Испанската република, но и чрез изпращане на военни (летци, танкисти) и съветници, често прикрити като доброволци⁶. Идващите от СССР българи имат натрупан боен опит – ветерани от Първата световна война, участници в Септемврийското въстание (1923) и нелегалната дейност, преминали съветско военно обучение. Рисува се един обобщен

5 За обобщен преглед на влиянието на Испанската гражданска война върху самата Великобритания във вътрешен, социо-културален и политически план, вж. (Buchanan, 2007, pp. 1-22).

6 Ролята на СССР в Испанската гражданска война е определяна от персонални решения на Сталин, който търси излизане на международната сцена, противопоставяне на фашистките сили и разправа с леви фракции, търси стопански ползи – значителна част от испанския златен резерв отива за покриване на съветските военни доставки, но запазва прагматично отношение, съзнателно ограничавайки броя на военните и съветниците и постепенно изоставя испанската сцена след лятото на 1937 г. за сметка на проблемите в Далечния изток (Kotkin, 2018, pp. 315-361, 401-404).

типажен портрет – мъж на средна възраст, комунист, идеологически мотивиран, идващ от работническите среди или „интелигент“.

Българските доброволци изпълняват задачи в различни военни формирования и сектори. Първият контингент българи пристига в Албасете в средата на октомври 1936 г. Концентрация на български интербригадисти има в батальона „Георги Димитров“ в състава на XV интернационална бригада „Линкълн“ и в батареята „Васил Коларов“, българи служат в санитарните служби и участват в развитието на военната индустрия. Първата сериозна военна задача е защитата на Мадрид в края на 1936 г. и началото на 1937 г. Там участват като офицери и бъдещи висши функционери след Втората световна война като Фердинанд Козовски (Петров) и Карло Луканов (Белов)⁷. Тежки боеве има и през февруари 1937 г. при р. Харама (южно от Мадрид), в които участва и дава тежки загуби батальонът „Георги Димитров“. В края на 1938 г. започва изтеглянето на интербригадистите, които срещат трудности при завръщането си в България; официалните български власти се аргументират, че доброволците законово губят българско поданство, защото участват във войната без санкция на правителството – и някои са интернирани във френски лагери. Избухването на Втората световна война (1939 – 1945) създава условия за тяхното включване в комунистическата съпротива (във Франция и България), в налагането на властта на БКП на/след 9 септември 1944 г. и в заключителния етап на войната.

Ролята на интербригадистите в България след Втората световна война придобива организационно измерение и се вписва в опитите за формализиране на антифашистките среди и идеология в подкрепа на комунистическите партийни каузи срещу предоставяне на социални привилегии. БКП поощрява (включването в) и контролира създаването на поредица от „масови и обществени организации“, които реално нямат гражданска автономност и служат единствено за елементи на привиден плурализъм и като казионни структури, прокарващи партийни задачи⁸. Другарите интербригадисти са мотивирани, затова още през януари 1945 г. се създава Съюз на доброволците българи от интернационалните бригади в Испания, обединен през септември 1946 г. със Съюза на народните партизани (СНП) в Съюз на бойците против фашизма (СБПФ). СБПФ се реорганизира с други структури през март 1951 г. в Доброволна организация

7 За изготвянето на биографичните бележки за български интербригадисти ползвам и информацията под формата на насочващи кратки биографични справки в проекта „Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП“ на Държавна агенция „Архиви“ (ДАА). Фердинанд Козовски участва в Септемврийското въстание, политемигрант в СССР, възпитаник на московската военна академия „Фрунзе“, генерал-майор с политически контрол над българското офицерство в края на Втората световна война, а след войната дипломат, главен секретар на Националния съвет на ОФ през 1950 – 1958 г. и председател на Народното събрание през 1950 – 1965 г. Карло Луканов е юрист, съдия в СССР, служител в Коминтерна, а след септември 1944 г. дипломат, министър на външните работи през 1956 – 1962 г., народен представител.

8 За изграждането и действието на „мрежата“ от „масови и обществени организации“ на БКП, вж. (Vezenkov, 2008, pp. 283-310).

за съдействие на отбраната (ДОСО). Отечественият фронт (ОФ) създава в структурата си Комитет на българо-испанската демократична общност през януари 1947 г., в който са привлечени интербригадисти и следва да извършва пропагандна антифашистка (= антифранкистка) дейност, да популяризира интербригадистката история и каузите на испанските комунисти. Комитетът преустановява работата си през 1951 г., когато е създаден новият държавен Комитет за приятелство и културни връзки с чужбина.

В тези процеси разпознаваме ролята на партиецата Т. Живков – свързан с партизанското движение⁹, демонстриращ умело използване на антифашистките среди за лично партийно издигане. Съществен е неговият принос в изграждането и дейността на СБПФ, където „стотици документи за ходатайство за признаване на „звание“ партизанин или ятак носят неговия подпис“ (Angelova, 2019, p. 16). Т. Живков запазва контакти и поглед върху антифашистките структури при своето партийно издигане и използва натрупания опит за укрепване на личната си власт след формалната десталинизация на Априлския пленум от 1956 г. Той продължава практиката да се експлоатира активно символната стойност на интербригадистите като военни и партийни герои, съобразявайки, че от техните среди бързо „излизат видни държавни и партийни ръководители на народнодемократична България“ – още в кр. на 40-те год. на ХХ в. много от оцелелите интербригадисти стават функционери и заемат „отговорна държавна, стопанска, партийна, обществена и военна работа“, давайки своя „значителен кредит“ като „прославени борци“ от международната антифашистка борба в Испания „изцяло на разположение на партията“ (Sirkov, 1967, pp. 231-232).

Определено не всички интербригадисти заемат висши партийни, държавни, военни или дипломатически постове след Втората световна война. Докато някои (о)стават партийно значими и разпознаваеми, то други оцелели български интербригадисти имат по-ограничено израстване, провинциална професионална реализация и получават едно по-скоро формално признание от БКП – чрез връчване на награди по поводи като юбилеи, или отбелязване на делото със статии в пресата; например интербригадистът Георги Андреев-Кобе след 1944 г. има дългогодишна кариера на секретар на Народната кооперация (Наркооп) в Белица (Благоевградско) далеч „от столичния живот, от големите постове“ (Kulish, 2017, pp. 144-145).

Антифашистката реторика легитимира идеологически БКП. Представлява и елемент от пропагандата на властта на Т. Живков, затова един от неговите важни ходове при изграждането на механизмите за личен

⁹ Действията на Т. Живков в партизанския отряд „Чавдар“, в организирането и провеждането на преврата („всенародното въстание“) от 9 септември 1944 г. и в налагането на властта на ОФ остават дискуссионни и явно преувеличени от официалната партийна пропаганда в периода 1956 – 1989 г.; за възможни аргументи, вкл. за отбелязване на исторически неточности в пропагандата, вж. (Hristov, 2010, pp. 57-67).

контрол – над партийните и държавни структури, а и над българското общество в цялост – е рестартиране на идеята за съществуване на силна масова антифашистка организация, чрез която да се предоставят привилегии, да протича антифашистка и антизападна пропаганда, да се създават (и да се активизират стари) персонални зависимости. Интербригадисти получават държавни отличия, постове и биват включени в изградения от Т. Живков през юли 1959 г. Комитет на борците против фашизма и капитализма (КБПФК).

Показателен в политически и пропаганден план е жестът преди създаването на КБПФК сто и петдесет интербригадисти да бъдат наградени с орден „Народна свобода“ – I степен с указ от 18 януари 1958 г. на Президиума на Народното събрание¹⁰. За наградените интербригадисти е организирана среща с членове на Политбюро на ЦК на БКП в сградата на Министерския съвет на 20 януари 1958 г., която е широко отразена в партийната преса с уводни статии и отпечатване на приветствената реч на Т. Живков като първи секретар на ЦК на БКП – докато приветствието на министър-председателя Антон Югов е предадено с няколко изречения¹¹. Поглед върху събитието дава и запазена фотография с обяснителен текст на гърба:

20.1.1958 год. на банкета в министерския съвет. Снимката направена по случая награждаването с ордена от първа степен на всички (sic) интербригадисти българи в Испания. Лазар Киров Стоянов е между двете червени точки (с очилата)¹².

Споменатият Л. Стоянов е интербригадист от с. Костичовци, Видинско. Лицата на фотографията не носят ордена (вероятно е направена преди връчването), присъстват едва няколко жени и само няколко души са с униформи, което подсказва отново за типажния портрет на българския интербригадист като мъж и партиец, както и загатва за кариерата на интербригадистите след Втората световна война¹³. Приветственото слово на Т. Живков е отлично фиксиране и обобщение на официалната партийно-държавна позиция – и историческа трактовка – за ролята и значението на интербригадистите като „достойни синове – членове на нашата партия“¹⁴.

Историчката Искра Баева изтъква за политическия ход по създаването на КБПФК:

(...) още докато се бори с големите фигури от сталинисткия период, Живков предприема важна стъпка към „омиротворяване“ на „старата партийна гвардия“ (...). Така с минимални усилия Живков постига двойна цел: от една страна, раз-

10 *Rabotnichesko delo*, 1958, 19. [Работническо дело, 1958, 19.]

11 *Rabotnichesko delo*, 1958, 22. [Работническо дело, 1958, 22.]

12 DA-Vidin, ch.p. 253, a.e. 1, l. 7. [ДА-Видин, чп 253, а.е. 1, л. 7.]

13 За сравнение – на фотография от ок. 1959 г. (или 1960 г.) на интербригадисти, събрани пред сградата на Народното събрание, вече всички носят ордена „Народна свобода“, виждаме повече жени и униформени лица, вж. DA-Montana, f. 837B, op. 1, a.e. 63, l. 2. [ДА-Монтана, ф. 837B, оп. 1, а.е. 63, л. 2.]

14 TSDA, f. 1B, op. 5, a.e. 313. [ЦДА, ф. 1B, оп. 5, а.е. 313.]

ширяващите се облаги задушават в зародиш недоволството на заслужилите партийни дейци от замяната им с млади кадри, а от друга, привилегиите пораждат обществено недоверие към „активните борци“ (каквото е популярното им наименование), което ги лишава от шансове за политическо действие (Ваева, 2006, р. 63).

Интербригадистите от „старата партийна гвардия“ са носители на поетизирано и героизирано антифашистко битие, което трябва да бъде подходящо литературно представено на българското общество и да бъде текстурално вградено в пропагандния регистър. Т. Живков дава ясен сигнал от кр. на 50-те год. на ХХ в., че интербригадистите имат своята специфична, запазена роля в партийните и обществените структури. Създава се подходяща вътрешнополитическа среда за „взрива“ през 60-те год. на ХХ в. от интербригадистки мемоарни текстове. Расте и външнополитическият интерес към Испания – причинен от нейния стопански възход („испанското икономическо чудо“) и активизирането на връзките на БКП с испанските комунисти, които продължават своята дейност срещу режима на диктатора Франсиско Франко.

Мотивите на антифашизъм в мемоарите на българските интербригадисти

Тематизирането на Испанската гражданска война в българската литература започва още в кр. на 30-те и началото на 40-те год. на ХХ в. Поети като Веселин Ханчев, Никола Вапцаров и Мария Грубешлиева или писатели като Димитър Димов, създават поетични текстове, пътеписи и романи, в които естетизират героичната борба на испанския народ в защита на републиканската кауза, очертават последиците и представят критика срещу фалангистите (испанските фашисти), изтъкват моралните достойнства на воюващата „работническа класа“.

Българската лява интелигенция дава енергична подкрепа за Испанската република и заявява недвусмислена позиция срещу военното насилие, фашизма и клерикализма. Авторите реагират с различна интелектуална дълбочина – текстът на „Испания“ на В. Ханчев от неговата (първа) стихосбирка „Испания на кръста“ от 1937 г. няма естетическата стойност на „Испания“ от Н. Вапцаров в неговата (единствена издадена приживе) стихосбирка „Моторни песни“ през 1940 г. Пътеписният текст на М. Грубешлиева „Какво видях в Испания“ от 1938 г. носи отпечатък на непосредственото наблюдение на бушуващата война, докато пътеписните разкази на Д. Димов като „Кастилска зима“ и „Куха Испания“ от 1946 г. обхващат испанските социални пейзажи при един вече наложен франкистки – недвусмислено разпознат за фашистки – политически режим. Тестовите на българските автори се вписват в (общо)европейската (и американска) тенденция за художествено представяне, литературен прочит, естетизиране на Испанската гражданска война¹⁵. Литературата, пресата и публичните

15 Знакови фигури в западната култура – от Уистън Хю Одън до Джордж Оруел, Ърнест Хемингуей, Джон Дос Пасос и Андре Малро – се включват в литературното осмисляне на

дискусии създават една динамична среда на интерес в българското общество, особено в началото на конфликта. Испания е „извадена на мода“ и запленява колективното въображение:

Испанската гражданска война (...) има съмнителната чест да извади на мода Испания сред безразличните дотогава обитатели на свят, който гледа на нея като нещо екзотично и по-скоро свързано с арабско-африканската цивилизация, отколкото със западноевропейската култура. За испанците от онова време се оказва наистина драматично да установят как след почти век пълна изолация именно кървавата криза ще породи по света вълна на симпатии към тяхната страна (De Cortazar, Vesga, 2005, p. 122).

Средите на младите български комунисти са особено активни в „симпатиите“ и популяризирането на идеята за Испанската гражданска война като идеологически сблъсък. Романтичният образ на Испания и всеотдайната помощ за българските доброволци среща съдби, например Т. Живков се запознава със своята съпруга Мара Малеева в разгара на конфликта:

Бушуваше испанската гражданска война. Към Централния комитет на партията бе създадена комисия за прехвърляне на български доброволци в Испания по специален нелегален канал. Студентката по медицина Мара Малеева, както разбрах по-късно, е била член на тази комисия. Аз по това време бях секретар на Втори районен комитет на партията. Уредена ни бе среща, за да съдействаме за прехвърлянето „по канала“ на двама другари от провинцията. Тогава се видяхме за първи път. Тя беше скромно, нежно и симпатично момиче (Zhivkov, 2006, p. 122).

Публикуването на мемоари от български интербригадисти започва още в кр. на 40-те год. на XX в. заедно с внедряването на ветераните в структурите на новата комунистическа власт и с вълната от идеологизирана военна проза, но издаването се активизира през 60-те год. на XX в. с прилагането на пропагандните цели, задавани от овладелия партийно-държавните властови механизми Т. Живков. Литературата и публицистиката са натоварени с идеологически задачи в условията на една напълно институционализирана културна среда. Фронтовото усещане за културата и литературата – идеологемата за „културен фронт“ – изисква партийно „мобилизиране“ на писатели, журналисти и ветерани. Изгражда се типажен образ на българския интербригадист – антифашистки герой – чрез една символна вселена, захранвана от литературно обработените в кодовете на соцреализма мемоарни текстове.

Интербригадистката тематика дори повлиява детски и юношески приключенски романи, които трябва да запалят въображението на

войната, вкл. възпроизвеждайки непосредствени впечатления; например поетът У. Х. Одън пристига в Испания през 1937 г. с (несбъднатото) желание да бъде водач на линейка, а прибирайки се във Великобритания, пише поемата „Испания“, един знаков поетичен текст за модернизма от 30-те год. на XX в. (Watson, 2005, pp. 482-483).

„подрастващите“¹⁶. БКП насърчава младите поколения да се отглеждат с привързаност към антифашистката кауза и с бдителност към „заплахите“ на западния капиталистически свят, а посланието многократно е предавано лично от Т. Живков.

Връзката между литература, кино и телевизия е динамична. В НРБ се снима източногерманската драма „Пет патронени гилзи“ от 1960 г. със сценарист писателя интербригадист Валтер Гориш (Archibald, 2012, pp. 48-63). Българската национална телевизия (БНТ) иска да се включи в представянето на българската антифашистка борба със сериозен сериал. „На всеки километър“ започва да се излъчва през 1969 г. и предизвиква огромен зрителски интерес. Проследявайки двубоите и приключенията на героя Майор Деянов (в ролята е младият актьор Стефан Данаилов) сериалът отделя сериозно внимание на интербригадистите; първите епизоди „Шлеповете“ и „Двете китари“ проследяват пътя на „положителния герой“ с група български доброволци до Испания през Средиземно море и тяхното участие във войната. Телевизионният мономит се оказва много по-увлекателен и полезен за идейни послания от разузнавачески мемоари – красивият Деянов и престрелките из испанските пейзажи печелят пред документалната, препълнена с партийни клишета, обемна проза на един истински съветски шпионин във войната като Иван Винаров (Vinarov, 1959).

Интербригадистката мемоарна литература потвърждава пропагандното разбиране за „фашизъм“. Социологът Ивайло Знеполски припомня, че *ab origine* за властта на българския комунизъм:

Всеки некомунист се превръща във фашист, доколкото има друга визия за развитието на обществото. Това разбиране за понятието фашист се утвърждава трайно и ние го намираме в пропагандния арсенал на комунистическата партия до самия ѝ край през 1989 г. То превантивно е запазено като спирачка пред появяването на политически алтернативи (...) На всекидневен равнище понятието фашист функционира като идеологическа маскировка на класова омраза, мобилизиращ лозунг на надигащите се социални периферии (Znepolski, 2008, pp. 119-120).

„Мобилизирането“ е факт, защото регистърът от държавни издателства се включва през 60-те год. на ХХ в. с публикуването на мемоарни текстове на интербригадисти. (1) Испания в пламъци от Владимир Иванов в издателство „Профиздат“ през 1962 г. – част от поредицата „Нашето героично минало“ (Ivanov, 1962). (2) *Война. Спомените на интербригадиста* от д-р Георги Стоев-Шварц през 1965 г. в Издателството на Българската

¹⁶ Пример са текстовете (романи, разкази) на писателя интербригадист Никола Маринов (Кольо Маринов Косев). СССР от 60-те год. на ХХ в. дава примери – в съветската (пропагандна) култура текстовете за деца герои (основно от годините на Втората световна война) са важни, защото служат „не само да напомнят на децата за жертвите, направени в тяхна полза (...) те също служат за модели на саможертва, дисциплина и отдаденост на общата кауза. Тези добродетели продължават неотклонно да се представят на децата в епохата след Сталин“ (Kelly, 2007, pp. 133-134).

комунистическа партия – текстът е издаден посмъртно и съдържа спомените на д-р Г. Стоев, който загива през юни 1940 г. в Париж (Stoev-Shvarts, 1965). (3) Доброволци на свободата от Кирил Величков в Издателство на Българската комунистическа партия през 1965 г. (Velichkov, 1965). (4) *Седем години от младостта. Спомени* от Александър Миленков – с литературната обработка Георги Друмев – през 1966 г. в издателство „Народна младеж“; част от поредицата „Чавдар“, включваща „мемоарни книги за участието на младежта и народа в борбата против капитализма и фашизма“ (Milenkov, 1966). (5) *Испания! Испания! Из преживяното в Интернационалните бригади и санитарната им служба в Испания* от д-р Оскар Телге (Цветан Кристанов), Густо Ирку, д-р Пайк и д-р Бауер през 1966 г. в Държавно военно издателство – интересен с разказите за опита на военните медицински лица (лекари, медицински сестри, санитарни). Цветан Кристанов пише в предговорната част, че част от текстовете са писани в „боева обстановка“ и впоследствие обработвани от самия него (Telge, 1966). (6) *Ние се бихме в Испания* под съставителството на Никола Маринов и др. през 1967 г. в Държавно военно издателство – сборникът с разкази допринася за „прослава на тези подвизи“ на „героите републиканци и интербригадисти“. Включва палитра от разкази на летци, медицински сестри, военни инженери, танкисти (Marinov, 1967).

Списъкът задава спектъра на репрезентиране на темата за антифашистката борба на интербригадистите. Проблемът за жанра на текстовете също е интересен, защото са толкова силно литературно обработени (не просто редактирани/коригирани), че мемоарите са превърнати *par excellence* в романи и разкази. На автобиографичната основа е дадена литературна динамика, сюжетност, обиграване на диалози. Интербригадистките мемоари са институционално трансформирани в художествена проза (романи и разкази), а текстовете в нормите на соцреализма трябва да бъдат – по думите на литературната историчка Катерина Кларк – „официално хранилище на държавни митове“ (Clark, 2000, p. xii).

Партийната машина за книгоиздаване, агитация и пропаганда педантично подготвя срещата на българския читател с текстове, които не са суха документална проза, а носят задачата да бъдат популярни, увлекателни и динамични спрямо нивото на богатата и драматична история за подвига и саможертвата на интербригадистите в тяхната борба срещу злото на фашизма. В други случаи текстовете на интербригадисти остават само на хартия, т.е. задействат се механизми на издателски подбор. Дори да са официално представяни за „спомени/мемоари“ (гарантиране на автентичност) текстовете следват логиката на литературния соцреализъм и трябва да притежават въздействащо идеологическо послание, да активират политкоректна реакция, да имат морализаторска тежест. Литературният историк Пламен Дойнов, обобщавайки принципите на соцреализма – партийност, народност, героичност, исторически оптимизъм, социалистически хуманизъм – изтъква:

(...) социалистическият реализъм традиционно се възприема като официална политическа доктрина (определяна от самите комунистически идеолози като „метод“ или „система“), в рамките и според принципите на която се създават литературата и изкуството от периода на Народна република България (Doinov, 2011, pp. 40-41, p. 61).

Авторите интербригадисти с личен пример, през читателското одобрение, трябва да получат колективното признание за своите войнски добродетели, гарантирани от партийната принадлежност на комунистическата отдаденост. Войната е изпитание, което калява характери. Личните несгоди се преживяват уверено и скромно. Другари загиват или безследно изчезват. Партията и поколенията носят спомена за саможертвата, или по думите на интербригадиста Александър Миленков:

Навсякъде съм бил само един обикновен боец на Партията, не винаги съм бивал в центъра на събитията и ако от време на време споменавам факти, на които не съм бил свидетел, това го правя само за изясняване на общата картина (...) Хората не отиваха да се борят за награди – никой не отива да мре за пари – и затова за тях трябваше да остане поне споменът. Споменът, който да напомня вечно на живите за тяхната отговорност пред загиналите. И не само (...) Това, което имаме сега, сме го извоювали с много жертви (Milenkov, 1966, pp. 253-254).

Интербригадистите не пишат – едва ли биха писали критично, което предполага дисидентски заряд – за определени проблеми, които се откриват в реалния исторически контекст. В техните литературно обработени текстове липсват реалности от порядъка на сталинисткия терор, действията на съветските служби, насилието на републиканските сили в Испанската гражданска война, задвижено от страхове (шпиономания, подривна дейност от предполагаема дясна „пета колона“), идеологическата омраза и агресивен антиклерикализъм, налагането на „революционно правосъдие“. „Испанският Холокост“ – по думите на историка Пол Престън – се случва от двете страни на войната (Preston, 2013). Героизирането на интербригадистите става (и) чрез детайлно описание на тяхната извоювана саможертва, но предполага игнориране на всичко, което може да помрачи ролята на СССР и Коминтерна, или да дискредитира морално антифашистката кауза. Гласовете на мълчанието също носят своето идеологическо послание.

Мотивите на оксидентализъм в интербригадистките мемоари

Далеч по-перфидно е наличието в интербригадистите мемоари на оксиденталистки пропагандни заявки. „Запад = фашизъм“ е принципна пропагандна норма и постановка, с която се постига завършеност в обрисването на един „дехуманизиран образ на Запада“¹⁷. Испания – като следствие на политиката за оцеляване и лавиране през и непосредствено

17 Историците Иън Бурума и Авишай Маргалит пишат в своето знаково изследване на оксидентализма как „дехуманизираният образ на Запада, обрисван от неговите врагове, е онова, което ние нарекохме оксидентализъм“ и допълват, че „да се сведе цяло общество или цивилизация до маса от бездушни, упадъчни, алчни, безродни, безпътни, безверни, бездушни паразити е форма на интелектуално унищожение“ (Buruma, Margalit, 2006, pp. 9, 14).

след Втората световна война – подкрепя американските интереси в дискурса на Студената война, макар и да остава извън структурите на НАТО и Европейската икономическа общност (ЕИО). Гръмките названия „Страж на Запада“ и „Кръстоносец на Запада“, които носи Ф. Франко, са потвърждение, че за десните сили Испанската гражданска война е „кръстоносен поход срещу болшеvizма“. Официалната пропагандна реторика на франкисткия режим остава антикомунистическа, клерикална и националистическа (националкатолицизъм), а фалангизмът е инкорпориран в създадената еднопартийна система. Антизападната политическа пропаганда в НРБ включва критиката на „испанския фашизъм“ в своя активен, оперативен репертоар и разчита на интербригадистите, които да заемат интернационалистка, просъветска и антифашистка позиция.

Интербригадистите разказват за фашисткия враг, разобличавайки неговите лъжи, или по думите на популярния съветски литературен критик Леонид Иванович Тимофеев „художественият метод на социалистическия реализъм е само път към истината, към правдата“ (Timofeev, 1968, p. 509). Врагът не трябва да бъде оставен да говори, защото неговата история не трябва (няма право) да бъде чута и разбрана, неговият (а priori не-истински) разказ трябва да бъде блокиран. Той е ултимативен Друг.

„Войната на думите“, т.е. пропагандната война, създава ситуации на кръстосан огън. Лекарите интербригадисти разказват за мароканските пленници – описани като наемници, облъчени от „фашистка пропаганда“ и религиозни суеверия жестоки колониални войници. Мароканците разбират истината за интербригадистката хуманност и справедливост, когато са лекувани и спасявани в републиканските лазарети и болници (Telge, 1966, p. 81) и чуват затрогващите послания за саможертва, загуба, лекарски дълг. Пропагандите се борят и надпреварват за умовете и душите. Докато суровите мароканци могат да бъдат спасени и освободени от своите колониални и класови господари, „фашистите“ остават черна и няма маса, анонимни атакуващи „колони“, които действат разрушително и служат за негативни персонажи в политическия модерен мит за комунистическата борба.

В пропаганден контекст Западът несъмнено е военен и идеологически враг, но съществува и практически стремеж за нормализиране на отношенията и „мирно съвместно съществуване“. НРБ не поддържа дипломатически отношения с Испания, но в кр. на бо-те год. на ХХ в. по стопански съображения се търси откриване на консулски и търговски представителства при следване на съветската линия на поведение. Бурното стопанско развитие и политическите реформи в Испания при зададените съветски императиви, че „социалистическите страни трябва да присъстват в Испания“ – въпреки негативната позиция на испанските комунисти, които се страхуват от допълнително укрепване на франкисткия режим – водят до сключване през юни 1970 г. в Париж на споразумение за откриване на консулски и търговски представителства в София и Мадрид.

Дипломатическите отношения стават преки през януари 1977 г. – едва след смъртта на Ф. Франко и началото на демократичните промени (Ognyanov, 2006, pp. 187-188).

Литература и политическа пропаганда

Логиката на пропагандата прикрива прагматиката на действията. „Испанското икономическо чудо“ с развитието на индустрията и туризма се дължи на либерални реформи, извършени от технократи, но авторитарният десен политически режим се запазва¹⁸. Ф. Франко развива идеологията на националкатаолицизма, запазва привилегированата роля и подкрепа на армията, земевладелците и чиновниците, но успява да парира и обезличи елементите на фашизъм (Paxton, 2005, pp. 149-150). Паралелно с реалните стъпки за установяване на контакти на НРБ с франкистка Испания се активизира издаването на българската интербригадистка литература с нейната антифашистка критика. Продължава и официалната подкрепа на БКП за испанските комунисти.

Политическите срещи между български и испански комунистически функционери също се активизират през бо-те год. на ХХ в., продиктувани от необходимост за обмяна на актуална информация, уреждане на финансови въпроси, организиране и провеждане на съвместни изяви – често свързани с българската роля в интербригадистката кауза и история¹⁹.

Две срещи между представители на ЦК на БКП и Хосе Моикс и Сантяго Алварес, представители на Испанската комунистическа партия (ИКП, както се изписва в протоколите от разговорите, или Partido Comunista de España, PCE – Комунистическа партия на Испания), се провеждат през юни 1962 г. в София. Показателно от българска страна участват интербригадистите Рубен Аврамов и Димо Дичев²⁰.

Няколко години по-късно Т. Живков и ръководена от него делегация от ЦК на БКП, провеждат срещи със Сантяго Карильо, генерален секретар на ИКП, и други испански комунисти в началото на октомври 1967 г. в София.

18 Историкът Хосе Перес пише, че „от начало до край франкизмът си остава авторитарен режим, при който едната половина на Испания налага своето господство над другата“ (Perez, 2005, p. 583).

19 TSDA, f. 1B, op. 5, a.e. 514. [ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 514.]. TSDA, f. 1B, op. 5, a.e. 522. [ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 522.]

20 Рубен Аврамов е служител в Коминтерна, след Втората световна война заема висши партийни и държавни постове, народен представител, министър на културата през 1952 – 1957 г., завежда отдели на ЦК на БКП, а през 1957 – 1962 г. завежда отдел „Наука, образование, изкуство и култура“; отстранен от партийни постове след 1962 г. и насочен към БАН. Димо Дичев е политкомисар на XII Врачанска въстаническа оперативна зона на Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА) през Втората световна война, впоследствие заема висши партийни и държавни постове, народен представител, през 1957 – 1967 г. завежда отдел „Външна политика и международни връзки“ на ЦК на БКП; със своята интербригадистка и партизанска биография от 1966 до 1982 г. е председател на ЦК на КБПФК.

Провеждат се две заседания (на 5 и 10 октомври), а между тях испанските гости предприемат обиколка из НРБ – София, Велико Търново, Варна, Бургас, Габрово, Стара Загора – давайки висока оценка за българското селско стопанство, технически кадри, металургични мощности в Кремиковци, за водещата роля на БКП. С. Карильо се среща с български интербригадисти – един „вълнуващ момент“, организиран от БКП, в който „всички ние плакахме, след като много години не сме проливали сълзи“ – и изказва благодарности, че „ограждате участниците в интернационалните бригади с уважение, почит и любов“²¹. Посещението на испанските комунисти е широко отразено в партийната преса със статии и фотографии – например уводна статия за провежданите разговори между делегациите, фотография на гостите на официалната вечеря в резиденция „Лозенец“ (усмихнатите Т. Живков и С. Карильо са един до друг в центъра на снимката), преминаваща в „изключително сърдечна другарска обстановка“ и информация за посещението в Кремиковци и поднасянето на венец пред мавзолея на „безсмъртния вожд на нашата партия“ Георги Димитров²². Исторически С. Карильо има активна роля в Испанската гражданска война и остава въпросът за неговите политически решения, свързани с убийствата на цивилни, интелектуалци и предполагаеми десни симпатизанти в селцето Паракуельос дел Харам (североизточно от Мадрид) през ноември-декември 1936 г.

Испански комунисти участват и в провеждането на конгресите на БКП през 60-те години на XX в. Интербригадистите винаги са припознавани като „славните доброволци на свободата (sic), дошли от всички континенти да ни донесат бойната солидарност на комунистите и на прогресивните сили от целия свят“²³.

Заклучение

Разработката представя възможностите за включване в историографското полезрение – с обективно преосмисляне – на проблематика, която в периода на НРБ е системно идеологически (литературно, журналистически, историографски) експлоатирана. Мемоарите на интербригадистите не трябва да бъдат игнорирани в съвременната българска историческа наука, защото разкриват страни на пропагандната култура на българския комунизъм и дават възможност за използване на интердисциплинарни подходи. Мотивите за антифашизъм и оксидентализъм се прехвърлят в мемоарите от нормите на активната антизападна политическа пропаганда в НРБ. Интерес представлява при бъдещи публикации да бъдат добавени архивни материали и да се разшири литературната интерпретация.

21 TSDA, f. 1B, op. 34, a.e. 74, l. 45. [ЦДА, ф. 1B, оп. 34, а.е. 74, л. 45.]

22 *Rabotnichesko delo*, 1967, 279. [Работническо дело, 1967, 279.]

23 Думи на ръководителя на делегацията на ИКП Енрике Листер, член на Политбюро на ЦК на ИКП, при провеждането на Деветия конгрес на БКП през ноември 1966 г. (пето заседание, 16 ноември 1966 г.), вж. TSDA, f. 223B, op. 6, a.e. 2. [ЦДА, ф. 223B, оп. 6, а.е. 2.]

Определени проблеми, застъпени в текста, заслужават самостоятелно внимание и разработка – присъствието на интербригадистката тема в детската/юношеската социалистическа литература, значението на интербригадистите като героични фигури в телевизията и киното, осмисляне на по-ограничената роля на жените в интербригадистката мемоаристика и в създаването, работата на масовите (обществено-политически) антифашистки организации (възпроизвеждащи нагласи от старите военни мъжки общности), механизмите за отхвърляне на мемоарни ръкописи или за активната „литературна обработка“ на текстовете. Вписването на интербригадистите в българското общество и политика на БКП след 9 септември 1944 г. предполага по-детайлен прочит на мотива на „завръщането след война“ с неговата символна натовареност и културална дълбинност.

References

- Angelova, M. (2019). 'Boitsite sreshtu fashizma' – vlast i privilegii (1945 – 1951). *Dzyalo*, 15, 1-21. [Ангелова, М. (2019). „Бойците срещу фашизма“ – власт и привилегии (1945 – 1951). *Дзяло*, 15, 1-21.]
- Archibald, D. (2012). *The War That Won't Die: The Spanish Civil War in Cinema*. Manchester: Manchester University Press.
- Baeva, I. (2006). *Todor Zhivkov*. Sofia: ИК Кама. [Баева, И. (2006). *Тодор Живков*. София: ИК Кама.]
- Beevor, A. (2020). *Bitkata za Ispania. Ispanskata grazhdanska voina 1936 – 1939*. Sofia: Iztok-Zapad. [Бийвър, А. (2020). *Битката за Испания. Испанската гражданска война 1936-1939*. София: Изток-Запад.]
- Buchanan, T. (2007). *The Impact of the Spanish Civil War on Britain: War, Loss and Memory*. Brighton: Sussex Academic Press.
- Burk, P. (2008). *What is Cultural History*. Cambridge: Polity.
- Buruma, I., Margalit, A. (2006). *Oksidentalizmat. Kratka istoriya na antizapadnichestvoto*. Sofia: Kralitsa Mab. [Бурума, И., Маргалит, А. (2006). *Оксидентализмът. Кратка история на антизападничеството*. София: Кралица Маб.]
- Carr, E. H. (2002). *Shto e istoriya? Lektsii v chest na G. M. Trevelyan*. Sofia: Sonm. [Кар, Е. Х. (2002). *Що е история? Лекции в чест на Джордж Маколи Тревелиън, изнесени в Кеймбриджкия университет*. София: Сонм.]
- Clark, K. (2000). *The Soviet Novel: History as Ritual*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.
- DAA – Proekt 'Protokoli na Politbyuro i na TSK na ВКР'. [ДАА – Проект „Протоколи на Политбюро и на ЦК на БКП“.]
- DA-Montana, f. 837B – Dimitar Atanasov Pavlov. [ДА-Монтана, ф. 837Б – Димитър Атанасов Павлов.]

DA-Vidin, ch.p. 253 – Pozdravitelni pisma i telegrami ot Todor Zhivkov i drugi. [ДА-Видин, чп 253 – Поздравителни писма и телеграми от Тодор Живков и други. Списък на ордените и медалите. Снимки и спомен на Лазар Стоянов от участието му като интербригадист в Испания.]

De Cortazar, F. G., Vesga, J. M. G. (2005). *Kratka istoriya na Ispania*. Sofia: Riva. [де Кортасар, Ф. Г., Весга, Х. М. Г. (2005). *Кратка история на Испания*. София: Рива.]

Dobrenko, E. (2013). Sotsialisticheski realizam i realen sotsializam: savetskiyat opit. In P. Doinov (Ed.). *Literaturite na SSSR i NRB: paralelni interpretatsii*. Sofia: Kralitsa Mab & Departament 'Nova bulgaristika' na Nov bulgarski universitet, 11-137. [Добренко, Е. (2013). Социалистически реализъм и реален социализъм: съветският опит. П. Дойнов (съст.). *Литературите на СССР и НРБ: паралелни интерпретации*. София: Кралица Маб § Департамент „Нова българистика“ на Нов български университет, 11-137.]

Doinov, P. (2011). *Bulgarskiyat sotsrealizam 1956, 1968, 1989. Norma i kriza v literaturata na NRB*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo. [Дойнов, П. (2011). *Българският соцреализъм 1956, 1968, 1989. Норма и криза в литературата на НРБ*. София: Институт за изследване на близкото минало.]

Fitzpatrick, Sh. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford: Oxford University Press.

Geertz, C. (2000). Dalboka igra: belezhki varhu boya s petli na ostrov Bali. In Nikolov, B., Daskalov, R. (Eds.). *V payazhinata na smisala. Tekstove po simbolna antropologiya*. Sofia: LIK, 133-176. [Гиърц, К. (2000). *Дълбока игра: бележки върху боя с петли на остров Бали*. Николов, Б., Даскалов, Р. (съст.). *В паяжината на смисъла. Текстове по символна антропология*. София: ЛИК, 133-176.]

Hristov, H. (2010). *Todor Zhivkov. Biografia*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo & Siela. [Христов, Х. *Тодор Живков*. (2010). *Биография*. София: Институт за изследване на близкото минало § Сиела (второ издание).]

Ivanov, V. (1962). *Ispania v plamatsi*. Sofia: Profizdat. [Иванов, В. (1962). *Испания в пламъци*. София: Профиздат.]

Judt, T., Snyder, T. (2018). *Da mislish dvayseti vek*. Sofia: IK Kolibri. [Джъд, Т., Тимъти С. (2018). *Да мислиш двацети век*. София: ИК Колибри.]

Kelly, C. (2007). *Children's World: Growing Up in Russia, 1890 – 1991*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Kotkin, S. (2018). *Stalin. V ochakvane na Hitler (1929 – 1941)*. Sofia: Milenium. [Коткин, С. (2018). *Сталин. В очакване на Хитлер (1929 – 1941)*. София: Милениум.]

Kulish, S. (2017). Georgi Andreev (Kobe) – istoriyata na edin interbrigadist v Ispania. *Zhurnal za istoricheski i archeologicheski izsledvaniya*, 2, 139-145. [Кулиш, С. (2017). *Георги Андреев (Кобе) – историята на един интербригадист в Испания*. *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 2, 139-145.]

Lazova, Ts. (2001). Mezhdru istoriya i antropologiya – istoricheska antropologiya. In Bochkov, P., Todorov, O. (Eds.). *Lovtsi na umove. Lektsii po antropologiya*. Sofia: Nov bulgarski universitet, 103-117. [Лазова, Ц. (2001). *Между история и антропология –*

историческа антропология. Бочков, П., Тодоров, О. (съст.). *Ловци на умове. Лекции по антропология*. София: Нов български университет, 103-117.]

MacMillan, M. (2008). *Mirotvortsite. Shest mesetsa, koito promeniha sveta*. Sofia: Kralitsa Mab. [Макмилан, М. (2008). *Миротворците. Шест месеца, които промениха света*. София: Кралица Маб.]

Marinov, N. (1967). *Nie se bihme v Ispania*. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo. [Маринов, Н. (съст.). (1967). *Ние се бихме в Испания*. София: Държавно военно издателство.]

Milenkov, A. (1966). *Sedem godini ot mladostta. Spomeni*. Sofia: Narodna mladezh. [Миленков, А. (1966). *Седем години от младостта. Спомени*. София: Народна младеж.]

Ognyanov, L. (2006). *Diplomatsiya na suvremenna Bulgaria*. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press. [Огнянов, Л. (2006). *Дипломация на съвременна България*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.]

Raxton, R. O. (2005). *The Anatomy of Fascism*. London: Penguin.

Payne, S. G. (2012). *The Spanish Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press.

Perez, J. (2005). *Istoriya na Ispania*. Sofia: IK Кама. [Перес, Х. (2005). *История на Испания*. София: ИК Кама.]

Preston, P. (2013). *The Spanish Holocaust: Inquisition and Extermination in Twentieth-Century Spain*. London: Harper Press.

Rabotnichesko delo (1958, 1967). [Работническо дело (1958, 1967).]

Sirkov, D. (1967). *V zashtita na Ispanskata republika 1936 – 1939*. Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata komunisticheska partiya. [Сирков, Д. (1967). *В защита на Испанската република 1936 – 1939*. София: Издателство на Българската комунистическа партия.]

Stoev-Shvarts, G. (1965). *Voina. Spomenite na interbrigadista*. Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata komunisticheska partiya. [Стоев-Шварц, Г. (1965). *Война. Спомените на интербригадиста*. София: Издателство на Българската комунистическа партия.]

Telge, O. (1966). *Ispania! Ispania! Iz prezhivyanoto v Internatsionalnite brigadi i sanitarnata im sluzhba v Ispania*. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo. [Телге, О. (Ц. Кристанов) и др. (1966). *Испания! Испания! Из преживяното в Интернационалните бригади и санитарната им служба в Испания*. София: Държавно военно издателство.]

Timofeev, L. I. (1968). *Osnovi na teoriyata na literaturata*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тимофеев, Л. И. (1968). *Основни на теорията на литературата*. София: Наука и изкуство.]

TSDA, f. 1B, op. 34 – Plenumi i saveshtaniya na TSK na VKP, 1965 – 1967. [ЦДА, ф. 1Б, оп. 34 – Пленуми и съвещания на ЦК на БКП, 1965-1967.]

TSDA, f. 1B, op. 5 – Plenumi i saveshtaniya na TSK na VKP, 1945 – 1964. [ЦДА, ф. 1Б, оп. 5 – Пленуми и съвещания на ЦК на БКП, 1945-1964.]

TSDA, f. 223B, op. 6 – Deveti kongres na VKP, 1966. [ЦДА, ф. 223Б, оп. 6 – Девети конгрес на БКП, 1966.]

Velichkov, K. (1965). *Dobrovoltsi na svobodata*. Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata komunisticheska partiya. [Величков, К. (1965). *Доброволци на свободата*. София: Издателство на Българската комунистическа партия.]

Vezenkov, A. (2008). *Vlastovite strukturi na Bulgarskata komunisticheska partiya 1944 – 1989*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo & Institut 'Otvoreno obshtestvo'. [Везенков, А. (2008). *Властовите структури на Българската комунистическа партия 1944 – 1989*. София: Институт за изследване на близкото минало § Институт „Отворено общество“.]

Vinarov, I. (1959). *Boitsi na tihya front. Spomeni na razuznavacha*. Sofia: Izdatelstvo na bulgarskata komunisticheska partiya. [Винаров, И. (1959). *Бойци на тихия фронт. Спомени на разузнавача*. София: Издателство на Българската комунистическа партия.]

Watson, P. (2005). *Modernata misal. Intelektualnata istoriya na XX vek, kn. 1*. Sofia: IK Kragozor. [Уотсън, П. (2005). *Модерната мисъл. Интелектуалната история на XX век, кн. 1*. София: ИК Кръгозор.]

Zhivkov, T. (2006). *Memoari*. Sofia: Trud i pravo. [Живков, Т. (2006). *Мемоари*. София: ИК Труд и право.]

Znepolski, I. (2008). *Bulgarskiyat komunizam. Sotsiokulturni cherti i vlastova traektoriya*. Sofia: Institut za izsledvane na blizkoto minalo & Institut 'Otvoreno obshtestvo'. [Знеполски, И. (2008). *Българския комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*. София: Институт за изследване на близкото минало § Институт „Отворено общество“.]